

“De niet weg te poetsen schaduwkant.” Nederlandse buitelandse korrespondente en hulle bediendes in post-apartheid Suid-Afrika¹

Ena Jansen

[...] the spectacle of native labour in South Africa, always more or less involuntary, never adequately rewarded, has its own scandalous force.

J.M. Coetzee, *White Writing* (1988: 11)

“The shadow side which cannot be brushed away.”

Dutch foreign correspondents and their domestic workers in post-apartheid South Africa

This article provides an overview of what a number of Dutch journalists during years of living in post-apartheid South Africa wrote about domestic workers. Their autobiographical books on their sojourns in South Africa are important sources of information and moral debate. At first all were reluctant to take black people into service, but in the end they succumbed to the South African “way of life”. Due to the close proximity with domestic workers they are not only confronted with their own views on equality, but realize how burdensome the responsibilities of being a “boss” or a “madam” can be. Whilst living in a complex society with hugely unequal power relations, the South African circumstances serve as a catalyst for reflection on their own political identities and moral viewpoints. The article concludes by stating that the Dutch foreign correspondents have a part to play in global debates on the dilemmas of constructing fair working and living conditions for domestic workers.

1. Inleiding

Nederlanders beskou hulleself nie graag as “baas” of “miesies” nie. Hulle betaal ’n uurloon “swart” aan werksters wat enkele ure per week by hulle in huis werk en daarmee basta. Veral klasverskil het dekades lank bepaal wie werksters is en wie werkgewers, maar ondertussen kom die meeste werksters in Europa van ander kontinente. In Suid-Afrika egter het miljoene donker vroue reeds eeue lank sedert die tyd van slawerny asof vanselfsprekend in veral wit Suid-Afrikaanse huishoudings gewerk. Feodale verhoudings van baasskap en afhanklikheid is ondanks vakbonde en minimumlone steeds in post-apartheid Suid-Afrika aan die orde van die dag. Sosiale klas, maar veral kleur bepaal steeds wie as huispersoneel werk.

In hierdie artikel wil ek agterhaal wat die houding van wit Nederlandse korrespondente jens swart huisbediendes in Suid-Afrika is sedert Nelson Mandela in 1990 vrygelaat is en die ANC-regering in 1994 aan bewind gekom het. Is hulle verhare oor huispersoneel ’n spesifieke variant van *White Writing* waarin eggo’s van die etnografiese diskoers van agtiende-eeuse reisverslae deurklink?² Huishulpe blyk belangrike skakelfigure te wees om insig te kry in ’n andersins moeilik toeganklike belewingswêreld.

2. “Ze lacht als ze stoft, ze lacht als ze dweilt”

Die beginpunt van post-apartheid Nederlandse boeke oor Suid-Afrika is Adriaan van Dis se *Het beloofde land* (1990). Van Dis was reeds ’n bekende Nederlander danksy skrywersonderhoude op televisie en sy literêre debuut *Nathan Sid* (1983). Weens sy betrokkenheid by die digter-aktivis Breyten Breytenbach was bekend dat hy anti-apartheid én ’n liefhebber van Afrikaans was.

Reeds vanaf die openingsparagraaf van *Het beloofde land* fokus Van Dis op die werkster van die vriendin met wie hy deur die Karoo sal reis:

Ik logeer bij Eva Landman en Sophie is haar bediende. [...] Ze lacht als ze stoft, ze lacht als ze dweilt, ze lacht om haar buik die zo dik is dat ze liggend onder kasten en tafels moet soppen. (Van Dis, 1990: 7)

Sophie het kritiek op Eva, maar is veral ook erkentelik: “Ze is als een moeder voor me, zonder haar had ik geen huis” (Van Dis, 1990: 9). Sophie het geen vertroue daarin dat Mandela vir groot verbeterings sal sorg nie: “De enige die ik vertrouw is Eva.” (Van Dis, 1990: 13) Dit blyk duidelik dat daar behalwe ’n saaklike verhouding ook ’n hegte band tussen die vroue is: bevoogdend aan die kant van Eva en besonder afhanklik aan die kant van Sophie. Albei beweer dat hulle mekaar goed ken alhoewel Eva sê dat Sophie vir haar altyd vreemd sal bly. “Je kan je best doen de zwarte te begrijpen, maar kennen doe je ze nooit” (Van Dis, 1990: 69). Sophie benadruk dat witmense nie vir swartmense vreemd is nie, juis omdat hulle in hulle huise werk (Van Dis, 1990: 12).

Aanvanklik is Van Dis tydens die reis met Eva oordrewe beleefd teenoor diensmeisies wat hy in hotelle en by mense tuis ontmoet. Hy spreek hulle met “u” aan en sorg vir groot hilariteit wanneer hy hulle met die hand groet. Hy voel in sy verset “zo dwaas”, ’n “eigenwijze Europeaan [...] die de mensen hier weleens even zal leren hoe je met elkaar dient om te gaan en die zich stoort aan gedrag dat hij thuis niet wil zien. Of die contact zoekt met mensen die hij in zijn eigen land vermijdt. Wanneer sprak ik voor het laatst mijn Turkse vuilnismen.” (Van Dis, 1990: 23)

In 2007 reis Van Dis weer deur Suid-Afrika om ’n dokumentêre filmreeks vir die VPRO te maak. Die eerste aflewering speel grootliks in Kaapstad af en heet “Weerzien in Zuid-Afrika”. “Sophie” is die eerste met wie hy voor die kamera kontak soek. Haar regte naam is Frances Magxa. Die boodskap is duidelik: ’n huisbediende is die enigste swart persoon wat Van Dis in 1990 goed genoeg leer ken het om nou weer te kan opsoek. Sy is ’n onmisbare skakel tussen stad en platteland, tussen wit en swart. Eers wys sy hom die huis wat “Eva” destyds vir haar laat bou het in die “township”. Ondertussen is sy met pensioen en Van Dis gaan soek haar later op in die Transkei. Net soos in *Het beloofde land* wat begin en eindig met Sophie, begin en eindig ook die TV-reeks met Frances. Foto’s van Van Dis saam met haar is dan ook in alle advertensies vir die televisiereeks en op die omslag van die dvd-reeks gebruik. Van Dis (2007) aarsel

of hy geld moet gee vir die nuwe huisie wat Frances in haar “tuisland” aan die bou is. Hy wil nie oorkom “als een goede blanke” nie. Hy gee tog en eindig die reeks met die woorde: “Elke steen voor haar is weer een steen minder op mijn schuldgevoel.”

3. Johannesburg

Talle Nederlandse joernaliste het die afgelope jare vir lang tye in Suid-Afrika gewoon en boeke oor hulle ervarings gepubliseer. Van 1997 tot eind 2003 woon Petra Quaedvlieg in Johannesburg en stel die tuinman en huisbediende wat sy met haar huurhuis “geërf” het sentraal in *Fanie en Rose* (2010).³ Van Dis skryf tereg op die omslagteks dat die boek “meer vertelt dan in menige politieke reportage”. Knellende vrae vir Quaedvlieg en haar man was steeds: “Hoe ga je om met personeel dat maar niet uit een spiraal van armoe kan stappen? En hoe kan je aan de rol ontsnappen van de witte baas en madam die altijd klaar moet staan.”

Hierdie vrae hou ook ander joernaliste besig. Voormalige anti-apartheidsaktiviste Evelien Groenink en Bart Luirink het onderskeidelik tussen 1990 en 2012 en 1993 en 2008 in Johannesburg gewoon en die boeke *Wonderland* (1998) en *Puur goud* (2010) oor hulle ervarings gepubliseer.⁴ Albei streef bewus daarna om gelykwaardig met swartmense om te gaan. Bram Vermeulen woon tussen 2001 en 2008 in Johannesburg en publiseer in 2009 *Help, ik ben blank geworden*.⁵

Alle joernaliste se persoonlike omstandighede blyk duidelik uit hulle boeke. Groenink en Luirink, politiek aktief in die 1970s en 1980s, kom op die hoogtepunt van die “Nuwe Suid-Afrika” in Johannesburg aan en vestig hulle in woonstelgeboue in die “lefty”-wyk Yeoville. Groenink woon saam met ’n voormalige ANC-balling met wie sy ’n kind het en Luirink leer ironies genoeg sy gay identiteit veel beter in Johannesburg ken as in Amsterdam. Vermeulen woon saam met sy vriendin uit Kaapstad in “trendy” Melville.

4. “Ineens ben ik een echte madam”

Teen die einde van 1990, dus tien maande nadat president F.W. de Klerk aangekondig het dat ballinge uit die buiteland kon terugkeer, gaan Evelien Groenink na die Zambianse hoofstad Lusaka. Sy sal vandaar met ’n groep ballinge na Suid-Afrika reis en oor hulle tuiskoms skryf. Reeds in Lusaka val dit Groenink in ’n sogenaamde “safe house” van die ANC op dat die swart kok en sy vrou onophoudelik kook en poets vir twee swart ANCMans wat die poetsvrou, “die met haar stoffer en dweil wel aan hun voeten lijkt te leven” (Groenink, 1998: 7), geen blik gun nie. Groenink vra aan mede-huisbewoners of die vrou op instruksie van die ANC so oordrewe skoonmaak en steeds swyg:

Victor en Nombulelo leggen verlegen lachend uit dat de invloedrijke en wereldwijd ondersteunde ANC-community in Zambia nogal elitair is, en dat de verhoudingen tussen elite en Zambianen van lagere komaf nou eenmaal zo zijn. (Groenink, 1998: 9)

Victor vertel dat sommige ANC-ers hulle huispersoneel selfs *hoovers* (stofsuiers) noem (Groenink, 1998: 10). Groenink se verontwaardiging oor die kloof tussen die whisky-drinkende versetstryders en die uitslowende vrou is 'n aanduiding dat sy nie in eenvoudige opposisies van wit is sleg en swart is goed dink nie. “Als het ANC zichzelf zo ontwikkeld vindt en de dingen anders wil aanpakken in Afrika, waarom begint het ANC dan niet hier?” (Groenink, 1998: 10). Dwarsdeur haar boek, 'n besonder interessante geskiedenis van die begin-jare van die Nuwe Suid-Afrika, bly Groenink krities, ook oor haar eie handelingte jeens huishulpe wanneer sy later met Victor en hulle baba in 'n woonstel in Yeoville woon.

Groenink is dikwels uithuisig en neem Priscilla in diens, 'n familielid van haar swart vriendin Dorothy. Eintlik sou sy liever Prudence wat op die dak van die woonstelgebou woon as “nanny” wou hê. Sy sien 'n verband met werkersklasvroue in Amsterdam vyftig jaar eerder.

Prudence doet me aan mijn oma denken. Ook zij had op Prudences leeftijd twee kinderen, een achterkamer in de Pijp en een flierefluitende, altijd afwezige echtgenoot. Ook zij schrobde trappen om haar kinderen te eten te geven. [...] Mijn oma werkte hard aan het wegpoetsen van het accent van haar Amsterdamse arbeidersbuurt. [...] Ik hoor haar echo als Prudence me toestraalt en uitvoerig bedankt voor iets dat ik aan haar kinderen heb gegeven. Mijn oma praatte ook altijd zo aardig, bijna vleierig tegen haar “mevrouwen”. [...] oma's bestaan hing nu eenmaal van de mevrouwen af, en achter het gefleem kon een goede waarnemer, net als nu bij Prudence, de doodsangst zien. [...] De hoogste zekerheid die zij in haar leven kan bereiken, met haar twee kinderen en nauwelijks enige opleiding, is aanhangsel van een blank gezin te worden. Maar ik heb Priscilla al. (Groenink, 1998: 281)

Teen haar sin is Groenink werkgeefster: “Priscilla en ik, maid en madam. [...] Priscilla houdt zich aan haar rol als dienstmeisje dat weet hoe het hoort. [...] Ineens ben ik een echte madam.” (281). Maar beslis nie 'n gewone Suid-Afrikaanse madam nie. Priscilla is dikwels siek “zodat baby en nanny dan gezamenlijk in het ouderlijke tweepersoonsbed de dag doorbrengen”. Groenink sorg dan vir hulle. Haar man sê sy moet die arbeidsooreenkoms verbreek, maar Groenink kry dit nie oor haar hart nie:

Alles wat ik weet is dat Priscilla beneden, en Prudence boven, met hun respectievelijke aanhang steeds meer met mijn leven te maken krijgen. Ze begeleiden mij in Yeoville als de andere kant van de medaille van mijn blanke damesbestaan; een zwijgende, onontkoombare, niet weg te poetsen schaduwkant. Als ik nog schrijf, is het meestal over hen. (Groenink, 1998: 283)

Die laaste hoofstukke van *Wonderland* bevat inderdaad tientalle bladsye oor haar relasie tot hierdie vroue, oor die voortdurende appèl wat hulle op haar doen: om nalatigheid oor die hoof te sien, om namens hulle kinderonderhoud te probeer reël, om geld te leen en hulle na die dokter te vat:

Ik begin een hekel te krijgen aan het dodelijke inferioriteitscomplex van veel zwarte vrouwen hier. Ze gaan ervan uit dat ze niets kunnen en nergens komen, en dat ze bij voorbaat al verslagen zijn en niet eens iets hoeven te proberen; dat ze alleen af en toe hulp kunnen verwachten van een aardige blanke, die namens hen een telefoontje pleegt of een klachtenformulier invult. Een aardige madam is een kwestie van leven en dood. (Groenink, 1998: 301)

Vertwyfeld wonder Groenink in April 1995 wat nou eintlik vir swartmense 'n jaar ná die verkiesing verander het. Die antwoord word digby huis gesoek:

Wat is er nu eigenlijk voor mensen als Prudence veranderd? Tien jaar geleden had ze via een welgezinde madam ook een aardige dokter kunnen vinden. Verder is haar schrob- en poetswerk hetzelfde; haar eenzame strijd voor het voeden en scholen van haar kinderen is hetzelfde; haar onmacht teenover de onderhoudsrechtbank die haar elke twee maanden weer voor niets terug laat komen, is hetzelfde. Haar kerk bezweert haar en haar buurvrouwen als vanouds op vervaarlijke toon dat ze maar moet accepteren en lijdzaam zijn. (Groenink, 1998: 336)

5. “Oké, ik had inmiddels een werkster”

Net soos Groenink het Bart Luirink hom kort na die vrylating van Mandela in 'n woonstel in Yeoville gevestig. Die buurt verander steeds meer van kleur. Baie “lefties” is geskok oor die korrupsie en geweldsmisdade in hulle direkte omgewing. Waarom, vra Luirink homself af, dink blankes eintlik dat elke swart persoon oor 'n hart van “puur goud” beskik? Lê hierdie misverstand ten grondslag aan die teleurstelling oor die uitbly van 'n Suid-Afrikaanse paradys? Toe sy nuwe yskas in November 1993 by Rockview Heights afgelewer word was hy verbyster om te hoor dat daar sleutels by hoort. “Vanwege de *maid*”, moes hy hoor. “Ik had geen maid en ik zou er nooit een nemen.” (Luirink, 2010: 9) Dit duur egter nie lank nie of hy het 'n Peggy: die moeder van sy nuwe geliefde Thomas. Sy maak alles uitstekend skoon, maar sy word die beliggaming van alles wat hy in verband met afhanklikheidsverhoudings nie wou hê nie:

Peggy, die ik natuurlijk drie keer meer betaalde dan gebruikelijk en verbod om me met baas aan te spreken. In dit huis was iedereen gelijk! Zo zat dat, en niet anders. [...] ze staarde me glazig aan. [...] En uitgerend Peggy had driekwart van de wodka overgegoten [...] om de drank waarschijnlijk door te verkopen in Soweto. [...] (Luirink, 2010: 9)

In de plichtmatige gesprekken aan de keukentafel hadden Peggy en ik gedaan alsof we gelijk waren. Zodra ik me omkeerde, goot ze de wodka over. Ze had me diep teleurgesteld, en vooral mijn vertrouwen beschaamd. In deze kleine diefstal liet ze me zien welke waarde ze hechte aan onze verstandhouding: geen enkele. Ik was een watje. Ik was een geldautomaat die in zo kort mogelijke tijd leeggetapt moest worden. Ik was een wandelende Novib. (Luirink, 2010: 9)

Luirink begin die yskassleutel gebruik. Groenink verwys in *Wonderland* dan ook dikwels na steeds meer siniese bediende-verhale wat sy en “B.” uitwissel. Die besef begin daag dat hulle wel wil pretendeer dat die bediende gelyk aan hulle is, maar dat dit deur die vroue self glad nie so ervaar word nie.

6. “Mijn schuld was ingelost”

’n Ander toevoeging tot Nederlandse korrespondente se vertoë oor post-apartheid Suid-Afrika is Bram Vermeulen se boek *Help, ik ben blank geworden* (2009). Die “rode draad” is sy ondersoek na die 18-jarige getraumatiseerde Johann Nel wat in Januarie 2008 vier swartmense doodgeskiet het in die plattelandse dorp Swartruggens. Vermeulen wou weet waarom Nel se integrasie in die nuwe Suid-Afrika misluk het: “Dat kon alleen als ik ook eerlijk naar mezelf zou kijken. Ik had meer dan zes jaar geprobeerd om te integreren in dit land.” (Vermeulen, 2009: 37) Ontwapenend eerlik ondersoek hy sy reaksies op Suid-Afrikaanse gebeure en verwys opvallend dikwels na die rol wat huisbediendes speel in die ervaring van sy identiteit.

In April 1996 is hy enkele weke in Johannesburg waar hy saam met ’n vriend by Nederlanders tuisgaan wat in die 1960’s gemigreer het. Vir die eerste keer word hy met die “bediende-situasie” gekonfronteer:

Er was iets met de tuinman. Hij werd niet aan ons voorgesteld. Hij zwierf zwiiggend door de tuin, maaide zwiiggend het gras en snoeide zwiiggend de bomen. [Het] begon ons te dagen dat tuinmannen hier geen namen hadden. Alleen verzamelnamen [: Boy] (Vermeulen, 2009: 43)

We deden extra aardig tegen de tuinman en tegen het keukenmeisje. We maakten thee voor hen, niet andersom, ook al vonden ze dat erg ongewoon . [...] (Vermeulen, 2009: 45)

We waren wapenbroeders met de zwarten van Zuid-Afrika. We begrepen hun lot. (Vermeulen, 2009: 46)

Tog: tydens hulle verblyf laat hy en sy vriend alle huishoudelike werk “dankbaar uit handen [...] nemen door het keukenmeisje”. (Vermeulen, 2009: 47). Op ’n dag toe die twee aspirant-joernaliste as enigste blankes in ’n kombitaxi op pad was huis toe – “Wij grinnikten mee, want we waren zwart” – vra ’n vroulike passasier enkele ontmaskerende vrae: “Hoe heet de dame die daar voor jullie de was doet? [...] Wie boent daar jullie vloeren? Wie wast jullie kleren?” (Vermeulen, 2009: 47). “Niemand”, was hulle antwoord. “Dat doen we allemaal zelf. Wij Nederlanders doen ons eigen huishouden. We zijn niet zoals die blanke Zuid-Afrikanen.” (Vermeulen, 2009: 47). Met hierdie leuen het die blouende Vermeulen hom vir die eerste keer “heel even, heel erg blank” (Vermeulen, 2009: 47) gevoel.

Enkele jare later word Vermeulen Afrika-korrespondent vir onder meer *NRC*

Handelsblad; sewe jaar lank is Johannesburg sy standplaas. Sy voorneme is om so “Afrikaans” moontlik te word en selfs in Soweto te gaan woon. Hy bewonder die “toenmalige correspondent van de VNU-dagbladen, die ondanks de horrorverhalen stug in het centrum van Johannesburg bleef wonen. Vanuit zijn flatgebouw in Yeoville keek hij uit over de trage maar onafwendbare implosie van zijn buurt. [...] Hij bleef en hij schreef op. Zo wilde ik ook worden.” (Vermeulen, 2009: 48). *Insiders* sal onmiddellik Bart Luirink herken. Ondanks Vermeulen se voorneme om soos Luirink in Yeoville te gaan woon, moet hy in 2002 toegee dat die wyk ondertussen veels te gevaarlik is. Teen dié tyd het Luirink trouens self al na ’n noordelike voorstad verhuis. Vermeulen en sy Kaapse vriendin koop ’n huis in Vyfde Laan in Melville: “Met het huis kreeg ik ook een schoonmaakster en een tuinman.” (Vermeulen, 2009: 53)

“Zolang je [Mozes] heel precies uitlegt wat hij moet doen, heb je er een prima kracht aan”, legde de vorige eienaar uit bij de overdracht van het huis. Alsof we handjeklap deden op de slavenmarkt. (Vermeulen, 2009: 53)

Tot Grace se teleurstelling verklaar Bram die bouvallige “maids quarter” in sy agtertuin onbewoonbaar, maar vergoed daarvoor deur haar dubbel soveel te betaal as die vorige huiseienaar. “Mijn schuld was ingelost” (Vermeulen, 2009: 54) – woorde wat ook deur Van Dis en Luirink gebruik is. Vermeulen verwys na ’n artikel, “Het land verandert, maar wie doet de was?”, waarin hy Suid-Afrikaners aangekla het wat die werkgewers was van ’n miljoen werksters. Asof alles anders kon wees indien hulle die vroue nié in diens geneem het nie. Hy moes nou toegee dat sy eie tuiste soos die van ander Suid-Afrikaanse huisgesinne begin lyk:

“Grace droeg elke dag een schort en had een doek om haar hoofd gewikkeld. Mozes liep altijd in overall. Ik had het vermoeden dat de vorige eienaar die uniformen had opgelegd. Omdat ik daar niet helemaal zeker van was, zweeg ik.” (Vermeulen, 2009: 54).

Onder meer sy swye en die aanwesigheid van Grace en Mozes op sy erf dra daartoe by dat Vermeulen ná sewe jaar in Afrika besef dat hy nie kon integreer met swart mense nie: “Ik bleef proberen, telkens weer, totdat ik zeker wist dat mijn falen niet te vermijden was.” (Vermeulen, 2009: 49)

7. Slot

Deur self bediendes in diens te neem, word Nederlandse korrespondente gekonfronteer met eie politieke standpunte, met die laste en pligte van mag in persoonlike arbeidsverhoudings. ’n Onopgeloste kwessie van apartheid in Suid-Afrika word aangegryp om oor hulle eie identiteit te reflekteer, moontlik selfs om aanvanklik probleme in eie land te verberg. In Nederland is werksters immers nie

meer net van 'n laer sosiale klas as werkgewers nie, maar kom hulle toenemend uit Asië, Afrika en Latyns-Amerika sodat kleur steeds meer 'n faktor van verskil word. Openhartig ondersoek die korrespondente hulle eie voorheen veronderstelde ruimdenkendheid. Hulle verwagting dat daar sprake kan wees van 'n gelykwaardige verhouding blyk arrogant en kortsigtig te wees. Bowendien is juis buitelandse korrespondente wat ná hul Johannesburgse verblyf in Amsterdam, Shanghai en Istanbul gaan woon het, onderdeel van 'n globaliserende wêreld waarin werksters steeds 'n ernstig benadeelde posisie het. Dalk is daar 'n les te leer en deur te gee vanuit hulle Suid-Afrikaanse ervarings?

Nederlandse korrespondente se byna neo-koloniale obsessiewe geskryf oor tuinmanne en huiswerksters sluit op 'n boeiende manier nie slegs aan by wat J.M. Coetzee al 'n eggopot van verdoë oor die komplekse verhouding tussen wit en swart, tussen baas en kneg in Suid-Afrika genoem het nie, maar ook by mondiale debatte oor “domestic workers”.⁶

Universiteit van Amsterdam
Vrije Universiteit van Amsterdam
Universiteit van Johannesburg

Bronnelys

- Chang, Grace.** 2000. *Disposable Domestic. Immigrant Women Workers in the Global Economy.* Cambridge, MA.: South End Press.
- Coetzee, J.M.** 1988. *White Writing. On the Culture of Letters in South Africa.* New Haven and London: Yale University Press.
- Groenink, Evelien.** 1998. *Wonderland: De toekomst van Zuid-Afrika.* Amsterdam: Atlas.
- Groenink, Evelien en Bart Luirink.** 1992. *Zuid-Afrika: Tussen township en Tafelberg.* Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- Jansen, Ena.** 2005. “Ek het maar net saam met die miesies gebly.” Die representasie van vrouebediendes in die Suid-Afrikaanse letterkunde: 'n steekproef. *Stilet*, 17(1): 102-133.
- Liebrechts, P., Praamstra, O. en Van Zyl, W.** 2013. *Zo ver & zo dichtbij, literaire betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika.* Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut.
- Luirink, Bart.** 2010. *Puur goud. Andere verhalen uit Zuid-Afrika.* Amsterdam en Antwerpen: Augustus.
- Quaedvlieg, Petra.** 2010. *Fanie en Rose. Een Zuid-Afrikaanse vertelling.* Amsterdam: Uitgeverij Athenaeum.
- Van Dis, Adriaan.** 1990. *Het beloofde land. Een reis door de Karoo.* Amsterdam: Meulenhof.
- Van Dis, Adriaan.** 2008. *Van Dis in Afrika.* Hilversum: VPRO (dvd).
- Vermeulen, Bram.** 2009. *Help, ik ben blank geworden. Bekenentissen van een Afrika-correspondent.* Amsterdam en Rotterdam: Prometheus.

Note

1. Hierdie artikel het eerder in die klein oplaag van 'n huldigingsbundel vir Eep Francken verskyn (Liebregts e.a. 2013: 273-284).
2. J.M. Coetzee toon in *White Writing* aan dat veral agtiende-eeuse reisigers gefassineer was deur Hottentotte en hulle veronderstelde luiheid, maar toenemend ook gelet het op die feit dat blankes selde handewerk verrig het. Sien die hoofdstuk "Idleness in South Africa" (Coetzee 1988: 12-35).
3. Quaedvlieg was korrespondent vir *De Morgen* en *Het Parool* en medewerker van die Cultureel Supplement van *NRC Handelsblad*. Saam met haar Nederlandse joernalis-man en drie kinders was hulle 'n tipiese *expat*-gesin. In 2004 verhuis hulle na Shanghai.
4. Groenink het vir *De Groene Amsterdammer*, *Opzij* en *Zuidelijk Afrika* gewerk en Luirink vir Radio 1 Journaal, VPRO-radio, *Nieuwe Revu*, *Onze Wêreld*, *Nieuws Tribune* en *Zuidelijk Afrika*. Saam skryf hulle 'n alternatiewe reisboek (1992). Albei woon tans weer in Amsterdam.
5. Vermeulen was tussen 2001 en 2008 korrespondent vir *NRC Handelsblad*, die NOS Journaal, die VRT en die Wereldomroep. In 2008 is hy Nederlandse Joernalis van het Jaar. Sedert 2009 is hy korrespondent in Turkye, maar keer in 2013 weer terug na Suid-Afrika.
6. Vergelyk Jansen 2005, Chang 2000 en informasie oor 'n kongres: http://www.ith.or.at/konf_c/call_2013_e.htm, geraadpleeg op 25 Februarie 2013.